

TEMA-ARTIKEL

Den förbjudna religionens återkomst

Magnus Nyman

Reformationen påverkade inte bara människors tro och mentalitet. Det var också en fysisk förändring som direkt berörde människor, byggnader, platser, föremål och ljudbilden i Sverige. I vissa delar liknar det hela en påtvingad kulturrevolution som bidrog till att ge den svenska makten en mer monolitisk karaktär. Men spår av katolicismen bevarades ändå i det lutherska Sverige, delvis som ett slags subversiv kontinuitet från medeltiden. I dag har katolskt liv återigen blivit en del av den svenska kulturen.

Två vänner uttryckte nyligen skilda uppfattningar. Den ene hävdade att en god bok lätt slår ut en vacker solnedgång, den andre att en vandring till Santiago de Compostela tilltalar de flesta: ”Man behöver inte vara troende för att pilgrimsvandra, själva vandringen öppnar hela kroppen för en djupare mening.” Den ene prioriterar skriven text, den andre läser hellre ”naturens bok” – båda får en nästan metafysisk kick av respektive upplevelse.

Jag tänker mig att vi här har de två attityder som redan under 1500-talet kolliderade. Renässanshumanisterna betonade texten, gärna med ropet *ad fontes*, ”åter till källorna” – i den kristna kultur som rådde handlade det om bibeln, fornkyrkans fäder och de grekiskt-romerska filosofiskolorna. Den andra gruppen bestod av dem som betonade folkfromheten – böneljus, vigvatten, rosenkransar, pilgrimsvandringar, alltså en mer materiell, mer fysisk fromhet. Inte minst många så kallade tiggarmunkar drev sådana tankar om en folkets, en också de icke läskunnigas fromhet. Det handlade från början inte om ”protestanter” visavi ”katoliker”,

många renässanshumanister förblev katoliker livet ut (så vitt jag vet alla födda före 1475), men dessa satte texten, boken, skriften i centrum, i stället för en mer ”materiell” fromhet. Förenklat uttryckt kan man säga att örat slog ut ögon, näsa, händer, fötter: tron kommer av hörandet, av stilla lyssnande.

Här är inte platsen att fråga hur stora förändringar reformationen medförde i vanliga människors liv, inte heller om hur många som med glädje blev goda lutheraner eller i hemlighet bevarade ett katolskt sinne. Här ska i stället uppmärksamhet riktas på de fysiska förändringar reformationen medförde. Att flertalet svenskar efter något sekel blivit lutheraner tycks uppenbart. Idéhistorikern Svante Nordin formulerar det tillspetsat: ”I kanske inget annat land hade Luther en så total framgång som i Sverige. Och omvänt – inget annat land är i så hög utsträckning som Sverige en skapelse av Luther och lutherdomen. Luthers lära är omöjlig att skilja från svenskheten själv.” (Axess, februari 2017).

Min enkla poäng är att detta påstående också bör gälla det yttre landskapet (i vid mening) som inte ägnats tillräcklig uppmärksamhet. Sinnena som ögat, örat och näsan fick verkligen uppleva något nytt. Förändringarna skulle kunna delas upp i fem huvudgrupper som jag tentativt benämner personer, föremål, platser, byggnader och ljudbilder.

Grupper av människor som genom sin klädsel eller sina aktiviteter varit synliga i det offentliga rummet försvann från våra nordiska trakter, naturligtvis först och mest påtagligt ordensfolket. I det dåvarande Sverige fanns fler än 50 kloster som hade sammanlagt minst 1 200 invånare. När tiggardordnarnas kringvandrande bröder försvann blev detta kanske det mest påtagliga tecknet på förändring. Under perioden 1528–1540 hade nästan alla kloster som tillhörde tiggardordnarna (antoniter, dominikaner, franciskaner och karmeliter) upplösts. Bröderna kunde inte längre predika, höra bikt, samla in gåvor och utöva själavård. I samband med upproren mot Gustav Vasa kom flera franciskaner och dominikaner att avrättas, minnet av dessa levde länge kvar ute i bygderna.

Abbedissorerna, med formell rang lik en biskop (och som var fler än biskoparna), försvann successivt genom klosterupplösningen. Kvinnor med andlig makt syntes inte längre i koret, inte heller i processionerna runt klosterkyrkan eller vid de politiska möten som ägde rum i ordnarnas lokaler. Visserligen tog det tid att

totalförbjuda klostren. Det mäktigaste av dem alla var klostret i Vadstena och dess systrar landsförvisades först 1595, vilket säger något om platsen, klostret och dess abbedissor. Men även klostrens arrendatorer och andra, som var beroende för sin försörjning av kloster och konvent, drabbades av förändringarna.

Processionerna runt sockenkyrkan vid *Corpus Christi* (Kristi Lekamens fest), liksom gångedagarnas tåg över åkrar och ängar inställdes. Likaså avskaffades vandringarna genom bygderna med den invigda hostian till de sjuka och döende. Även lekmanaföreningarna och de religiösa gillena förbjöds (totalförbud från 1544), deras samlingar, minnesskålar för helgonen, sociala verksamhet, gudstjänster, mässor och bönevakor upphörde. Enbart det rosenkransbrödraskap (både män och kvinnor) som hade sin bas i Vadstena hade under inledningsskedet på 1520-talet drygt 2000 registrerade medlemmar. Lägg till dessa grupper alla de pilgrimer som, ofta i full pilgrimsklädsel, rörde sig över landet.

En annan påtaglig förändring i det yttre landskapet gäller föremålen. Krucifixen efter vägarna, på kyrkogårdarna och vid källor och andra välbesökta platser, sågades ned eller multnade bort. Detsamma var fallet med flertalet Maria- och helgonbilder på hus och efter farleder, ja på ett mycket påtagligt sätt skedde en visuell förändring i miljön. Ännu i dag ser vi en tydlig skillnad mellan det sydeuropeiska och det nordeuropeiska landskapet. För 1500-talets nordbor måste detta ha varit ännu tydligare.

Men ”föremålen” kunde även vara ting i fickan eller bältet. Rosenkransar (radband) som hjälpte den enskilde att be ”änglahälsningen”, ”ära vare Gud” och ”Fader vår”, kallades av den nya tidens män för ”djävulsband” och kom att förbjudas. Man slutade även beställa ringar och halsband med mariabilder eller andra religiösa scener. I kyrkorna försvann en hel del för de gammaltroende centrala föremål: vigvatten, vigvattenskålar, sakramentsskåp, monstranser (för tillbedjan av den konsekrerade hostian), rökelsekar, pyxis (ett kärl för den invigda hostian), handklockor, ljus vid kyndelmäss, palmkvistarna på Palmsöndagen, dymlarna under stilla veckan, dopklänning, olja, salt och ljus vid dop, processionskrucifix och mycket annat. Rökelsen som givit doft åt kyrkorummet, liljedoft, rosendoft, cederträ och annat, ersattes nu av andra – måhända mindre behagliga – dofter.

Snart nog började man den brutala – för kulturhistoriker

upprörande – jakten på relikgömmor, med uppgift att förstöra dem. Genom att utplåna minnet av det ”heliga” skulle historien omformas. Relikerna tycktes laddade med kraft, helig kraft eller magisk, beroende på vem som tillfrågades. Det var säkrast att rensa kyrkorna från relikier och sedan oskadliggöra dessa. På sina håll lyckades de gammaltroende gömma undan några (så sägs ha skett även i centrala kyrkor som i domkyrkor, så i Strängnäs). Enstaka helgonskrin – som Erik den heliges i Uppsala domkyrka – kunde förstås bevaras, kungar hade alltid prioritet.

Förändringarna omfattade även människors resande. Viktiga ställen dit många nordbor tidigare regelbundet hade rest blev nu förbjudna platser. Pilgrimsplatser som Jerusalem, Nidaros, Rom, Santiago de Compostela eller mer lokala som Stockholm, Svinnegarns källa, Uppsala eller Vadstena, för att bara nämna några få, fick problem med myndigheterna om buden inte upprätthölls. Pilgrimsvägarna underhölls inte längre, övernattningshusen (själarhusen) och kapellen på vägarna till Trondheim eller Vadstena revs eller förföll. Inte minst kvinnors rörlighet utanför hembygden kom att i grunden förändras genom pilgrimsförbuden. De nya tiderna hördes, märktes och syntes, ”landskapet” förändrades.

På rätt många håll klagade prästerskapet länge över att folket behöll en vördnad för heliga platser. Exempel utgör de så kallade heliga källorna, platser dit folktron förlade kristnandet av bygden (via dop av traktens folk), där missionärer sades ha mött martyrdöden och en källa sedan sprungit upp, och där Johannes Döparen (och midsommar) kunde firas och dit folkliga fester förlades – detta skedde utanför den nya kyrkliga överhetens kontroll. Tidningarna rapporterade ännu vid 1800-talets slut om att tusentals människor samlades vid Svinnegarns källa under midsommartiden. Folk smorde in sig med lera, ”en verkligt vidrig syn för förnuftigt folk”.

Samtidigt revs kyrkor och kapell, liksom kloster och konvent i städerna. Enligt den lutherska ideologin behövdes *en* stadskyrka (inte drygt trettio som i Lund). En del städer blev närmast ett ruinlandskap (Visby är det fortfarande) på grund av alla kyrkor, kloster och kapell som förföll – inte minst platser som domkyrkostäder eller klosterstäder kom att präglas av denna ideologiska rivningsvåg. En liten bildad elit av ”humanister” menade vanligen – oavsett om de anslöt sig till de nya lärorna eller förblev vid de gamla – att relikier, pilgrimsvandringar, vigvatten och liknande var något mindre viktigt eller rentav något tvivelaktigt.

Folkets fromhet stod inte högt i kurs bland de lärde.

Utbildningsväsendet genomgick nu också en grundlig revision. Uppsala universitet (med påvligt godkännande 1477) var i praktiken stängt under en dryg mansålder, katedralskolorna levde på sparlåga. Klosterskolorna monterades ned och flickundervisningen upphörde nästan helt. Utlandsstudierna var begränsade – de lutherska universiteten prioriterades, men ännu vid seklets slut fortsatte en stor minoritet att söka sig också till de katolska högskolor som gick att nå. Läskunnigheten kom på sikt att förbättras i Sverige, men detta var knappast första prioritet under de år när klosterskolorna stängdes och den högre utbildningen utarmades.

Religionen var med andra ord genom byggnader, föremål, dräkter och ting synlig i vardagen, man skulle kunna säga på ett påtagligt materiellt sätt. Syn, hörsel, känsel kunde notera detta – snart skulle fokus vara nästan enbart på hörandet: ordet, predikan i församlingskyrkan. Religion praktiserades alltså primärt genom örat. Nu byggdes både predikstolar och slutna bänkrader. Kyrkan blev på köpet mer nationell, därtill också i hög grad ”stillasittande”. Lekmännen blev passiva åhörare till de religiösa ”läraryrket” som prästerna började benämnas.

Kyrkklockorna fortsatte (med vissa begränsningar) att ringa vid dödsfall och inför gudstjänsterna. Men träkläpparna (dymmlarna) som dämpade klockklangen under stilla veckan avskaffades. De små handklockorna upphörde successivt att markera mässans under, då bröd och vin bytte innebörd, reellt ”förvandlades”. Rökelsekarens ljud- och doftbild försvann. Inte heller fick kyrkklockorna längre högtidligt invigas (”döpas”) av biskopen. De gamla latinska, över större delen av kristenheten kända hymnerna och bönerna, förvandlades med åren till folkligt förvanskade verser. Vi ska inte underskatta vad dessa många förändringar och förvandlingar i det yttre landskapet (och i kulten) betydde för människors självuppfattning, hennes inre jag.

Rädslan för ”gärningslära” genom egna aktiviteter som pilgrimsvandringar, liksom uppfattningen av helgonkult och klosterliv som något farligt, ledde till denna omvandling av det yttre landskapet. Förändringarna var tydliga, gick att se för de flesta. Hur många som bejakade denna ofta påtvingade ”förnyelse” vet vi inte. Reformationen i Sverige genomfördes i hög grad ”uppifrån”, genom dekret, och det går att i vissa delar tala om detta som en

”kulturrevolution”. Säkert förändrades successivt människors ”inre landskap” genom alla dessa yttre förändringar. Vad som går att konstatera är att det efter pilgrimsförbudet blev nästan omöjligt för många av socknarnas män och (främst) kvinnor och barn att göra längre resor. Kontakten med främmande platser försvagades, möjligheten till ett äventyr upphörde.

Avskaffandet av allt det som nämnts sände också signaler om en ny och mörkare människosyn. ”Egna gärningar” hjälpte inte, människan var i grund ”fallen”, ur stånd att samverka med Gud. Orden ”Jag fattig syndig människa, i synd född” inledde söndagens gudstjänst och var ett genomgående tema i katekesundervisning i kyrka och skola. Helgonen fanns inte längre kvar, i så fall bara som något ”skenheligt”.

Genom dessa politiska och religiösa reformer under 1500-talet fick den svenska makten under århundraden en ovanligt monolitisk karaktär. Detta fördjupades genom den lutherska hustavlans värld (och idéerna om de två regementena) som kanske är det koncept som mer än någon annan ideologi präglade svenskens inre liv. Alla svenskar tillhörde som bekant enligt treståndsläran en (*stor*)familj (med skyldigheter och rättigheter), en *religion* (lutherdomen med lärare och åhörare) och en *stat* (med överhet och undersåtar). Ingen kunde vara utan familj, religion eller land. Ingen som bytte religion kunde stanna kvar i landet. Familj, religion, nationalitet var givna storheter som individen hade att acceptera. Enhetlighet, lokal samverkan, viss konsensusmentalitet, respekt för överheten (som inte bär svärdet förgäves), men också sockendemokrati och ständsriksdagar, växte fram ur detta tanke-system, kanske också känslan av att vara utvald, goterna (=svenskarna) som Guds nya Israel. Lejonet från Norden blev protestantismens räddare (något som ännu ärkebiskop Nathan Söderblom kraftigt betonade). Ur denna mylla växer långt senare folkhemmet, folkrörelserna och de ”svenska värderingarna” fram. Fortfarande med en stor tilltro till texten, skriften, ordet — som i propagandan sades ha fötts i Wittenberg och långt senare påstods ha varit startskottet för demokrati och sekularism.

Men vad förblev? Vilka drag av kontinuitet kan man se? En hel del. Naturligtvis upphörde inte bygemenskaperna, inte heller det kollektivistiska livet med sockenkyrkan i centrum. I kyrkorna fanns fortfarande altarskåp, Mariastatyer, de medeltida målningarna (som först under 1700-talet började målas över), altaret (oftast utan

reliker) och annat. Gudstjänstordningen ändrades långsamt. Många böner bads naturligtvis på samma sätt som tidigare, bönbokstraditionen är konservativ, så visst finns en tydlig kontinuitet. Lägg till detta det katolska kyrkoåret som i stort blev kvar, än i dag återspeglar våra namnsdagar det gamla helgonårets namn. En speciell form av kontinuitet var det som kan kallas ”subversiv kontinuitet”. Vad kan det vara? Som redan antytts bevarades bland folket olika så kallade ”läsningar” med rötter i katolsk tro, böner, riter, sånger. Inte minst i samband med förlossningar bad man om Marias hjälp. Lägg till allt detta helgon- och Maria-namnen på läkeväxter. Tänk gärna efter vilka de vanligaste namnen på svenska kor är (och varifrån dessa kommit): Gullros, Maja, Rosa, Stella, Stjärna är blott några sådana namn.

I den av undertecknad och jesuitpater Fredrik Heiding nyligen utgivna antologin *Doften av rykande veckor – Reformationen ur folkets perspektiv* (2016), hävdar Per Åkerlund i ett avslutande och nutidsinriktat kapitel att mycket av det som under 1500-talet förkastades har återkommit. Pilgrimsresor står åter högt i kurs. Tvivlare, sökare, troende och agnostiker i alla åldrar beger sig än en gång ut på vägarna. Nidarosleden är hjälpligt återställd. I Vadstena finns ett ”pilgrimscentrum”, många går på nytt till Santiago de Compostela. Konfirmander reser till Rom. Ungdomsläger förläggs till kloster som Taize. En mer positiv syn på människan och hennes förmågor har vuxit sig starkare under det senaste seklet. Politik och religion är inte längre allierade storheter. Gustav Vasa försvinner nu från sedlarna. Kanske rentav jantelagen börjar försvagas? Ja, på många sätt och på många håll blåser nya vindar. Den framtida gemensamma berättelsen om Sverige – för en gemensam berättelse behövs – kommer förhoppningsvis att inkludera landets etniska, kulturella och religiösa pluralism i en ny helhet och måste få tillåtas synas också i ”landskapet” i vid mening.

Kanske känns den inledande diskussionen om boken kontra naturupplevelser konstruerad. Är en vacker solnedgång aldrig lika bra som en god bok, eller sitter stora upplevelser också i händer, fötter, näsa och ögon? Hur är det egentligen med örats primat? Detta förtjänar en egen artikel. Jag lämnar tills vidare frågorna till läsaren.

Magnus Nyman är vice rektor vid Newmaninstitutet, professor i idé- och lärdoms historia och katolsk präst.

- PUBL. I RESPON 3/2017